

Alg 616

Sprawozdanie

Komisji gospodarstwa krajowego o sprawozdaniu z czynności Departamentu III. Wydziału krajowego za czas od 1. sierpnia 1904 po koniec czerwca 1905.

Wysoki Sejmie!

W myśl uchwały Wysokiego Sejmu z dnia 10. października 1905 Komisya gospodarstwa krajowego zdaje niniejszem sprawę z czynności Departamentu III. nieobjętych osobnem sprawozdaniem.

Komisya gospodarstwa krajowego stwierdza, że Wydział krajowy w okresie czasu sprawozdawczym nie szczędził zabiegów; aby uchwały i polecenia Wysokiego Sejmu, dotyczące licznych a doniosłych zadań kultury krajowej, weszły w życie i zostały spełnione. Jeśli te zabiegi we wielu wypadkach nie odniosły skutku, to okoliczność powyższą Komisya przypisać musi bądź ociążałości władz centralnych wie-deńskich, bądź brakowi dostatecznej życzliwości Rządu dla spraw kraju naszego.

I tak ważna ustawa Sejmowa o tępieniu myszy polnych nie otrzymała sankcyi ani też Rząd nie wskazał przeszkód, zachodzących w tej mierze.

W celu przynaglenia tej sprawy Komisya przedkłada odnośną rezolucyę do uchwały.

Wdrożone w myśl uchwały sejmowej rokowania o przyznanie z funduszu państwowego środków tępienia myszy polnych zostały bez odpowiedzi ze strony Rządu, wskutek czego także Wydział krajowy nie preliniuje na rok 1906 żadnych wydatków na cel powyższy. Polecone uchwałą sejmową przygotowanie projektu ustawy lasowej nie mogło być uskutecznione z powodu braku odpowiedzi Rządu na kilkakrotne odezwy Wydziału krajowego, domagające się wypowiedzenia opinii i zapatrywania Rządu w tej sprawie.

Ze względu na ogromną doniosłość tej sprawy dla gospodarstwa krajowego, Komisya przedkłada w tej mierze rezolucyę do uchwały.

Wydział krajowy zebrał obfity materyał, mający służyć za podstawę do osądzenia, czyli zachodzi potrzeba zmiany poszczególnych postanowień usta wy łowieckiej, żądanej wnioskiem posła Żardeckiego. Komisya gospodarstwa krajowego wyraża nadzieję, że w najbliższym czasie zbierze się zapowiedziana konferencya, która umożliwi obiektywne rozpatrzenie sprawy, względnie przedłożenie odpowiednich wniosków na przyszłej sesyi Wysokiego Sejmu.

Stan czynny funduszu pożyczkowego dla przemysłu rolniczego wynosił z końcem roku 1904: 568.914 K 58 g. Rozdawnictwo pożyczek odbywa się ogólnie, opłaty są w regule prawidłowe. Wydział krajowy był zniewolony odpisać jedną pożyczkę, mianowicie pożyczkę w kwocie 2.000 K, udzieloną spółce owocarskiej w Nadwórnie. Komisya zaznacza, że jest to dopiero drugi wypadek odpisu pożyczki, w obydwu wypadkach w kwotach nie zbyt znacznych w stosunku do ogólnego obrotu funduszu.

Pomoc kraju z powodu klęski posuchy z r. 1904 nie polegała jak w r. 1903 z powodu klęsk elementarnych ani na zasiłkach bezzwrotnych ani na pożyczkach bezprocentowych, lecz prawie wyłącznie na gwarancji kraju do wysokości jednego miliona koron za spłatę pożyczek zaciąganych przez powiaty i gminy. Z tej gwarancji skorzystano w ograniczonej mierze, bo tylko do wysokości 176.479 K. Przyczynę zaś tej rezerwy w użyciu kredytu należy upatrywać w następnych okolicznościach. Przedewszystkiem skutki klęski okazały się mniej dotkliwe, następnie powiaty i gminy nie mogły lub nie chciały zaciągać nowych pożyczek, bądź z powodu dotychczasowego nadmiernego obciążenia, bądź z obawy przed odpowiedzialnością, stąd się wysnuwającą, wreszcie akcja pomocnicza zorganizowana przy pomocy funduszy rządowych przez obydwa krajowe towarzystwa rolnicze i Towarzystwo Kółek rolniczych celem sprowadzania paszy pod najprzystępniejszymi warunkami, uczyniła zadość najnagłej potrzebie. Komisya gospodarstwa krajowego zaznacza znamienny postęp w tem, że społeczeństwo własną pomocą i inicjatywą przyczyniło się wielce do złagodzenia skutków klęski elementarnej.

Sprawozdanie Wydziału krajowego zajmuje się obszernie Towarzystwem Kółek rolniczych. Towarzystwo to w roku ubiegłym ukończyło dwudziesty drugi rok pracy intensywniej nad podniesieniem ekonomicznem ludności włościańskiej naszego kraju, pracy, w której potrafiiono skojarzyć bez względu na narodowość żywość najbardziej rozbieżne, a w której biorą udział nie tylko bezpośrednio interesowani, ale także ci, którzy z pobudek etycznych czas i trud swój poświęcają dla idei szlachetnej, dla dobra ogólnego. Statut Towarzystwa obejmuje tak szeroki zakres działania, że w jego ramach pomieścić się może całe niemal życie umysłowe i gospodarcze ludności małopolskiej. Daty podane w sprawozdaniu świadczą dosadnie, że działalność Towarzystwa we wszystkich kierunkach, mianowicie w kierunku ściśle rolniczym, rolniczo-handlowym i oświatowym rozrosła się i spotażyła. Dość podnieść dla oświetlenia ożywionego ruchu w Kółkach, że zakupiły one w r. 1904 przez Zarząd główny paszy, nasion, maszyn, węgla, drzewa i drzewek owocowych 927½ wagonów po 100 ct. metr. w wartości 750.217 K, a obrót towarowy w 226 lustrowanych sklepach wynosił 5,311.855 K.

Wydział krajowy nie oszczędza słów uznania dla pracy głównego Zarządu, któremu przypisuje niemal wyłączną zasługę rezultatów osiągniętych, zaznacza, że przy obecnej organizacji Towarzystwa i niedostatecznem jeszcze stosunkowo ożywieniu działalności Kółek z jednej strony a wielkim rozroście instytucji, obejmujących ¼ gmin w kraju i 50 tysięcy gospodarzy włościańskich z drugiej strony, Zarząd główny nie zdoła w bliskim czasie sprostać ogromowi zadań coraz bardziej się rozszerzających.

Według opinii Wydziału krajowego przedstawia się Zarząd główny w stosunku do poszczególnych Kółek raczej jako instytucja dobroczynna, niż jako organ kierowniczy związku włościańskich stowarzyszeń zawodowych. Wydział krajowy uważa za niezbędne przeprowadzić w obecnem stadium rozwoju Towarzystwa organizację samopomocy i konsolidację tak wielkiej siły społecznej, tkwiącej w Kółkach i w tym celu proponuje:

1. zreorganizować sklepiki, wprowadzając na początek podział zysków wedle ilości zrobionych przez członka zakupów, by je stopniowo przemienić w osobne zarejestrowane stowarzyszenia spożywcze;
2. wprowadzić przymus zakupna towarów rolniczych za pośrednictwem Zarządu, organizując zarejestrowane powiatowe Spółki udziałowe zakupna towarów rolniczych, których członkami byłyby Kółka i łącząc spółki te w centralny związek, istniejący przy Zarządzie głównym;
3. utworzyć instytucję meżów zaufania po powiatach obowiązanych do lutrowania Kółek za zwrotem kosztów i odpowiednią remuneracją;
4. oprócz byt finansowy Towarzystwa także na własnych dochodach, wprowadzając opodatkowanie członków Kółek na rzecz Towarzystwa.

Wydział krajowy zapowiada że jeśli Towarzystwo tę wielce doniosłą reorganizację podejmie, przedłoży Wysokiemu Sejmowi wniosek o udzielenie mu subwencji ułatwiającej przeprowadzenie rozpoczętej reformy.

Komisya gospodarstwa krajowego zbadawszy szczegółowo sprawozdanie Towarzystwa za r. 1904, przyznaje, że jest w związaniu Kółek z Zarządem głównym pewna luźność która sprawia, że ciężar administracji w przeważnej części spada na barki tego ostatniego, jest luźność która powoduje, że Kółka często w niezrozumiałem zaślepieniu niekorzystają z ofiarowanego przez Zarząd pośred-

nictwa zwracając się przy zakupach do niesumieńczych handlarzy. Komisya przyznaje wreszcie że sklepiki w r. 1904 w 45% poddane zostały niekorzystnej dla interesu Kółek formie wydzierżawienia.

Z drugiej zaś strony Komisya konstatuje fakta świadczące o poczuciu obowiązku solidarności u Kółek, oświetlone następującymi cyframi. Mianowicie Kółka wpłaciły:

1. tytułem wkładki członka do Zarządu głównego	2.782 K
2. tytułem zwrotu kosztów lustracyi	2.072 "
3. za pośrednictwo w zakupie maszyn	749 "
4. tytułem zwrotu za zboże do pól doświadczalnych	1.492 "
5. tytułem prenumeraty za „Przewodnika“	3.120 "
6. za 8.000 kalendarzy Kółek rolniczych	4.000 "
razem	14.215 K

Zestawiwszy zaś wkładki członków (ad 1.) ze subwencyami przychodzimy do przekonania że pierwsze stale wzrastają a od roku 1898 po koniec roku 1904 podniosły się z 0 65% do 4 38%.

Inne znów cyfry ujawniają u Kółek nader cenne przymioty jak oględność, gospodarność i odczucie idealnych potrzeb. Mianowicie Kółka złożyły:

1. w udziałach na przedsiębiorstwa	384.994 K
2. na potrzeby kościołów i cerkwi w r. 1904	25.992 "
3. na cele ogólnego dobra	7.585 "
4. wartość własnych budynków	583.279 "
razem	1,001.850 K

Charakter daremny wielu czynności i świadczeń Zarządu głównego jak udzielanie za darmo członkom nasion pastewnych, zboża do pól doświadczalnych, nawozów sztucznych, tłumaczy Komisya tą okolicznością, że w obecnych stosunkach Towarzystwa jest to jedyna droga do wprowadzenia w życie i użycie postępu i poprawnej kultury w dziedzinie rolnictwa. Stopniowa przemiana świadczeń daremnych na świadczenia odpłatne nie tylko jest możliwą w miarę podnoszenia się oświaty i uświadczenia ludu, ale Zarząd główny rzeczywiście tę przemianę przeprowadza. I tak Kółka, które z początku nieopłacały żadnych wkładek, z czasem zostały spowodowane do dobrowolnych świadczeń, obecnie zaś został na nie włożony obowiązek opłacania wkładek.

Reformę zasadniczą proponowaną przez Wydział krajowy, ku której Zarząd główny się skłania i niektóre kroki już poczynił, uważa Komisya za wysoce pożądaną pod warunkiem jeśli stopniowo i bez nagłych wstrząśnień zostanie przeprowadzoną. Komisya też zgodnie z zapowiedzią Wydziału krajowego uważa za wskazane, aby odpowiednia poważniejsza kwota dla ułatwienia rzeczony reformy Towarzystwa została wstawioną do preliminarza krajowego na rok 1907.

Komisya w końcu wypowiada przekonanie, że jeśli wśród tysięcy analfabetów i przy wielkiem rozdrobnieniu gruntów niemożna było stworzyć stowarzyszenia rolniczego na wzór zagraniczny, to obecnie po upływie dwóch dziesiątek lat przy ciągłym wzroście oświaty i kultury, z obfitego materiału nagromadzonego w poszczególnych Kółkach niechybnie ukształtuje się potężna organizacja owiana głębokiem poczuciem obowiązków i z doskonałym zrozumieniem i świadomością celów i zadań zakreślonych, jak też środków do nich prowadzących.

Towarzystwo uprawy tytoniu działa w kierunku poprawy i podniesienia kultury rośliny tytoniowej wogóle a przeważnie na plantacjach włóściańskich. Do tego celu służy subwencya krajowa i państwowa w łącznej kwocie 8.000 K.

Organ Towarzystwa instruktor p. Antoni Mack, któremu od 1. stycznia 1905 podniesiono płacę i ryczałt na objazdy z 3.200 K na 4 000 K rocznie, objeżdżał plantacje, pouczając na miejscu plantatorów i demonstrując wobec nich rozdane dla zachęty bezpłatnie przyrzady postępowe własnej inwencji. Wybudował też dalsze 2 suszarnie wzorowe (razem jest 12 suszarni będących własnością Towarzystwa).

Wspólnie z Radą szkolną krajową urządziło Towarzystwo w Trembowli 10-dniowy kurs praktyczny uprawy tytoniu dla nauczycieli ludowych, którzy zobowiązali się uprawiać tytoń na ogródkach szkolnych, a tem samem wpływać pośrednio na postęp i poprawę tej gałęzi rolnictwa.

Zadaniem stacyi doświadczalnej w Iliniach jest przede wszystkim wypróbowanie lepszych i popłatniejszych gatunków tytoniu, o ile one mogłyby znaleźć zastosowanie w naszym kraju. Gatunki te jednak zawiodły w r. 1904 wogóle niepomyślnym dla rośliny tytoniowej.

Komitet Towarzystwa udzielił 1.500 K Drowi Raciborskiemu profesorowi w Dublanach na urządzenie tamże stacyi tytoniowej doświadczalnej naukowej.

W sprawie podniesienia chowu drobiu znaczne czynią się zabiegi. W wykonaniu polecenia Wysokiego Sejmu z dnia 11. listopada 1904 wstawił Wydział krajowy do preliminarza wydatków budżetu krajowego na r. 1906 kwotę 6 000 K, a c. k. Rząd podniósł subwencję państwową na ten cel z kwoty 4.700 K w r. 1904 na 11 500 w r. 1905.

Na podniesienie wiedzy fachowej w tym zakresie wpływały: zakład chowu drobiu w Zielon-*ej* p. Stasiniewiczowej, kursa odbywane przy tym zakładzie przez właścicielkę tegoż, kursa o chowie drobiu w powiatach Stryjskim i Żydaczowskim jak też w krajowej zimowej szkole rolniczej w Niewiarowie. Zaznaczyć należy skuteczną działalność Towarzystwa chowu drobiu we Lwowie i w Jarosławiu, do których przyłączają się jako nowe ogniska pracy Towarzystwo chowu drobiu w Tarnowie i filia Towarzystwa lwowskiego w Brzeżanach.

Komisya gospodarstwa krajowego uważa za pożądane, aby Wydział krajowy w blizkim czasie starał się zorganizować ten ożywiony ruch na polu tak doniosłej gałęzi gospodarstwa i nadał całej akcji jednolity kierunek.

Ze sprawozdania Wydziału krajowego o popieraniu rozwoju gospodarstwa rybnego wynika, że Wydział krajowy wpływał na rozpowszechnienie i podniesienie gospodarstwa stawowego udzielając pomocy przy zakładaniu nowych stawów jak też przy uporządkowaniu i zagospodarowaniu istniejących stawów. Wydział krajowy zwracał również uwagę na podniesienie gospodarstwa rybnego na rzekach przez ochronę rybactwa od szkodliwych wpływów jak zanieczyszczanie odpadkami fabryk, — i przez zarybianie rzek.

Tworzenie rewirów rybackich w 20 dorzeczach, na jakie rzeki kraju podzielono jest już prawie ukończone, a należy się spodziewać, że do końca r. 1906 wydzierżawienie rewirów w zupełności zostanie przeprowadzone.

W myśl §. 30 ustawy o rybołostwie z dnia 31. października 1887 przypada Wydziałowi krajowemu ważne zadanie ogólnego zarządu gospodarskiego na 491 rewirach rybackich wynoszących w przybliżeniu 2.500 kilometrów.

Wobec tego sądzi Komisya gospodarstwa krajowego, że zachodzi konieczność zorganizowania „działu rybactwa“ w Wydziale krajowym a w szczególności organizacji nadzoru nad rewirami rybackimi.

Komisya zaznacza, że równolegle z powyższem zarządzeniem zachodzi konieczność poczynienia w ustawie obowiązującej niektórych zmian i uzupełnień dotyczących ustanowienia organów rybactwa, stopniowania władzy i obostrzenia policyi, bez których to zmian przestrzeganie wykonania ustawy byłoby niemożliwe.

Wydział krajowy w pięciu sprawozdaniach z czynności Dep. III. z lat 1900, 1901, 1902, 1903 i 1904 wykazywał konieczność rzeczonych zmian ustawy i zapowiadał przedłożenie odnośnego projektu. Komisya gospodarstwa krajowego w załatwieniu sprawozdań Wydziału krajowego uznawała tę konieczność a Wysoki Sejm uchwałą z dnia 26. października 1903 zalecił przedłożenie projektu w tej sprawie. Z tego samego powodu Komisya obecnie proponuje Wysokiemu Sejmowi odnośną rezolucję do uchwały.

Komisya gospodarstwa krajowego w zeszłorocznem sprawozdaniu z czynności Dep. III wyraziła przekonanie w sprawie inspekcji szkół rolniczych i kierownictwa stacyi botaniczno-rolniczej we Lwowie, że dwa tak ważne zadania, aby mogły być spełniane bez ujmy ani uszczerbku nie powinny spoczywać jak dotąd w jednym ręku, lecz należy je powierzyć w blizkim czasie dwóm odrębnym siłom.

Komisya nie spuszczając tej ważnej sprawy z oka, stoi wobec zwiększania się ilości zakładów naukowych rolniczych i potęgowania się działalności stacyi botaniczno-rolniczej, na tem samem stanowisku, uważa tę sprawę za bardzo doniosłą i pilną i powołuje się w tej mierze na rezolucye odnośne wniesione w sprawozdaniu o zakładach naukowych w Dublanach i w sprawozdaniu o niższych szkołach rolniczych.

Komisya w zeszłorocznem sprawozdaniu z czynności Dep. III. omówiła szerzej sprawę poparcia plantacyi buraków cukrowych w kraju. Sprawa ta zapoczątkowaną została wnioskiem posła Struszkiewicza o przyznanie 50.000 K na popieranie uprawy roślin okopowych, który przekazał Wysoki Sejm uchwałą z dnia 2. października 1903 Wydziałowi krajowemu z poleceniem zasięgnięcia opinii obydwu krajowych Towarzystw rolniczych i przedłożenia Sejmowi ewentualnych wniosków na najbliższej sesyi.

Obydwa krajowe Towarzystwa rolnicze oświadczyły się za wielostronnem poparciem uprawy buraków cukrowych, między innymi środkami, subwencjami na zakupno poprawnych narzędzi, nawozów sztucznych, na premiowanie robotników akordowych, na wykształcenie dozorców buraczanych, na budowę domów dla robotników i dróg mających służyć do transportu buraków i t. d.

Komisya wykazała pierwszorzędną doniosłość cukrownictwa dla kraju pod względem rolniczym i socyalnym i uznała wskazówki objęte opinią obydwu Towarzystw rolniczych za właściwe i odpowiednie. Komisya w końcu wypowiedziała przekonanie że „cukrownictwo nie tylko zdólne jest uchronić krajowe rolnictwo od upadku, ale uczyni zeń potężną dźwignię ekonomicznego i socyalnego odrodzenia całego społeczeństwa“ i przedłożyła Wysokiemu Sejmowi rezolucję wzywającą Wydział krajowy, aby w sprawie poparcia uprawy buraków cukrowych zastosował się do wskazówek objętych opinią obydwu Towarzystw rolniczych względnie, aby przedłożył odnośne wnioski na najbliższej sesyi sejmowej. Powyższa rezolucya stała się uchwałą sejmową na dniu 4. listopada 1904 r.

Uchwałą z dnia 23. października 1905 przekazał Wysoki Sejm Komisji gospodarstwa krajowego petycję Oddziału pokuskiego c. k. Towarzystwa gospodarskiego wniesioną do l. 2 880. Petycja prosi o udzielanie subwencji na kupno nawozów sztucznych jako główny warunek intensywnej i plony buraków niemal zdwajającej uprawy.

Komisya niepowtarza argumentów bądź w petycji bądź w zeszłorocznem sprawozdaniu przywiedzionych a wykazujących doniosłość cukrownictwa dla kraju naszego. Komisya podnosi tylko jeden szczegół. W kraju znajduje się 3,799.600 ha. ziemi ornej, z której to przestrzeni połowa kwalifikuje się do uprawy buraków cukrowych.

Faktycznie zaś znajduje się pod uprawą buraków cukrowych minimalna przestrzeń bo zaledwie 14.000 morgów.

Komisya uważa za wskazane rozwinąć propagandę w kierunku rozszerzenia i spotęgowania tej wielce doniosłej produkcji mianowicie na gruntach włściańskich, a to przede wszystkim za pomocą użycia nawozów sztucznych, które, jak doświadczenie uoży, nieraz prowadzą do zdwojenia planów.

Komisya przedkłada poniżej po raz wtóry rezolucję odnoszącą się do poparcia uprawy buraków cukrowych.

Pozostaje jeszcze do zaznaczenia sprawa dotacyi rolnictwa krajowego z funduszów krajowych i państwowych.

Komisya gospodarstwa krajowego nie waha się twierdzić, że świadczenia kraju, ze względu na charakter jego rolniczy, na cele rolnictwa są mimo podwyższeń odnośnych pozycji budżetowych w ostatnich dwóch latach, jeszcze ciągle nie dość obfite. Nie ulega jednak wątpliwości że z otwarciem nowych źródeł finansowych dla kraju, powstaną i dla rolnictwa widoki szczerzejszego wyposażenia ze strony kraju.

Budżet zaś państwowy wykazuje stale traktowanie macosze kraju naszego. W stosunku bowiem do obszaru, ludności i żywych inwentarzy kraj nasz powinienby z kwoty przeznaczonej w budżecie państwowym na subwencjonowanie rolnictwa otrzymywać 31.79%. Jeśli zaś weźmiemy na uwagę ostatnie trzy lata to się okazuje że kraj nasz otrzymał na cele rolnictwa:

w r. 1903	z ogólnej kwoty 4,535.500 K	kwotę łączną 563.025 K	t. j.	12.14%
" 1904	" " 5,642.000	" " 683.661	" "	12.10%
" 1905	" " 5,895.317	" " 814.721	" "	15.51%

Z porównania cyfr procentowych faktycznie otrzymywanych subwencji z cyfrą procentową podstawową należących się subwencji (31.79%) wypływa jasno, że pod względem rozdziału subwencji rolniczych kraj nasz był niekorzystniej traktowany

w roku 1903 o	.	.	.	19·65%
" " 1904 o	.	.	.	19·68%
" " 1905 o	.	.	.	16·28%.

Komisya sądzi że należy bezustannie i wytrwale u c. k. Rządu dopominać się aby na polu subwencyi rolniczych czynił zadosyć szluszonym życzeniom kraju naszego. Dlatego przedkłada Komisya odnośną rezolucyę do uchwały.

Na podstawie powyższych wywodów Komisya gospodarstwa krajowego wnosi:

Wysoki Sejm raczy uchwalić:

1. Sejm przyjmuje do wiadomości sprawozdanie Wydziału krajowego z czynności Dep. III. za czas od 1. sierpnia 1904 po koniec czerwca 1905 r.

2. Sejm wzywa Wydział krajowy, aby przedłożył Sejmowi projekt zmiany ustawy o rybołówstwie z dnia 31. października 1887 zapowiedziany sprawozdaniem Wydziału krajowego z Dep. III. za rok 1903 i w dawniejszych sprawozdaniach.

3. Poleca się Wydziałowi krajowemu, aby, wobec zmienionych stosunków odbytu na targu światowym, ponownie wziął pod rozagę sprawę propagandy uprawy buraków cukrowych i spotęgowania tej uprawy mianowicie przez używanie nawozów sztucznych, i w tej mierze przedłożył Sejmowi sprawozdanie.

4. Sejm wzywa c. k. Rząd aby udzielił wiadomości co do stanowiska jakie zajmuje wobec obydwu projektów ustawy lasowej t. j. projektu Wydziału krajowego z roku 1901 i projektu posła Gniewosza z roku 1903.

5. Sejm wzywa c. k. Rząd, aby wyjednał Najwyższą Sankcyę dla ustawy „o tępieniu myszy polnych“ uchwalonej w roku 1903.

6. Sejm wzywa c. k. Rząd, aby z kwoty przeznaczonej corocznie w budżecie państwowym na poparcie rolnictwa udzielał dla naszego kraju subwencyi w takiej wysokości, jaka zostaje w stosunku do obszaru, do ludności i do stanu inwentarzy żywych w kraju.

Niniejszem sprawozdaniem zostaje załatwioną petycyę Oddziału pokuckiego c. k. Towarzystwa gospodarskiego do L. 2.890 i gminy Wojkówki do L. 2.027.

Przewodniczący:

Gorayski.

Sprawozdawca:

Krzysztofowicz.